

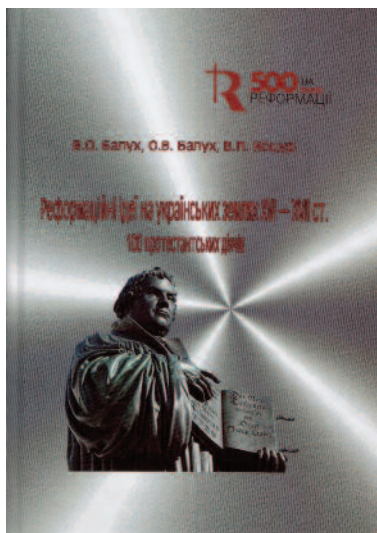
РОЗДІЛ III. РЕЦЕНЗІЇ

Демуз І. О., Довжук І. В., Молоткіна В. К.

ПРОТЕСТАНСЬКИЙ РУХ І УКРАЇНА (ДО 500-РІЧЧЯ РЕФОРМАЦІЇ)

Рецензія на книгу:

Балух В. О., Балух О. В., Коцур В. П. Реформаційні ідеї на українських землях XVI – XVII ст. (100 протестанських діячів): словник / В. О. Балух, О. В. Балух, В. П. Коцур; передмова М. В. Шкрібляка. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2017. – 200 с.; іл.

16 листопада 2017 р. у стінах ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» у рамках творчого проекту «Університетські зустрічі» відбулася презентація книги «Реформаційні ідеї на українських землях XVI – XVII ст. (100 протестанських діячів)». У заході взяли участь автори дослідження (В. П. Коцур, доктор історичних наук, професор, академік НАПН України, ректор ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький

державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»; В. О. Балух, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, декан філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича; О. В. Балух, кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича), запрошені гості (зокрема, Р. І. Петришин, доктор фізико-математичних наук, професор, перший проректор Чернівецького національного університету імені

Ю. Федьковича), рецензенти (доктори історичних наук І. О. Демуз, І. В. Довжук, В. К. Молоткіна), викладачі, студенти та колектив бібліотеки вишу.

Слід відмітити, що праця істориків приурочена до 500-річчя Реформації, що відзначається у 2017 р., та є гідною відповіддю на Указ Президента України № 357/2016 «Про відзначення в Україні 500-річчя Реформації» щодо випуску наукових і науково-популярних досліджень, приурочених даній події.

Авторам зичимо подальших творчих успіхів, цікавих дослідницьких проєктів, нових досягнутих вершин!

Публікуємо рецензії-відгуки на книгу.

*Демуз І. О., доктор історичних наук,
доцент, завідувач кафедри документознавства
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»*

Сьогодні ми є присутніми на презентації, дійсно, вагомої та солідної, до того ж, необхідної наразі книги. Книги про Реформацію XVI – XVII ст. в Європі та про поширення її ідей на теренах України. Книги про тих діячів (письменників, філософів, теологів, просвітителів), які творили цю Реформацію, перш за все, на рівні людської свідомості, які культивували гуманістично-ренесансні світоглядні ідеї та теорії. Дорадно, що авторами цієї книги є відомі історики, фахівці, які підготували та видрукували не одну ґрунтовну працю з історії та культури ранньомодерної Європи – це Василь Олексійович та Олексій Васильович Балухи, Віктор Петрович Коцур.

Стрімке зростання упродовж кількох десятиліть суспільного інтересу до історико-біографічних студій стало прикметною ознакою наукового дискурсу. На мою думку, воно є відображенням як загального піднесення національної патріотичної свідомості у широких верств населення, так і нових духовних та інтелектуальних процесів, що відбуваються у середовищі наукової еліти України. Звернення до діяльності наших попередників, історії їхніх ідейних шукань, здобутків, громадянського подвижництва та боротьби є свідченням

пробудження суспільства від історичного нігілізму, прагнення людей до переоцінки цінностей, відновлення втрачених зв'язків з віковим досвідом, гуманістичними традиціями і моральними принципами. У життєписах діячів минулого сучасний українець шукає духовної опори, необхідної для утвердження його як особистості та громадянина, свідомого будівника своєї долі та долі країни.

Те, що впродовж останніх двох десятиліть у вітчизняній соціогуманітарній науці на зміну «знеособленому» схематизму прийшов і міцно утвердився погляд на минуле саме через людський вимір, зокрема крізь призму біографістики, неспроста свідчить, що він найповніше відповідає духові нашого часу, сповнений тим гуманістичним потенціалом, який нині затребуваний. Тому звернення авторів до когорти просвітителів та протестантських діячів є цілком виправданим і доречним. Я б назвала це «відновленням історичної пам'яті народу», що ознаменувалося поверненням з небуття багатьох імен просвітителів.

Перше, що вражає в книзі – це її ефектне оформлення. Але якщо зазирнути всередину книги, швидко з'ясовується, що перед нами ще й багат шарове, поліфункціональне дослідження. Адже формат словника дає можливість чітко та структуровано представити саме людиновимірний (людиноцентриський) зріз Реформації. Перед нами проходять постаті зі 100 протестантських діячів – як відомих широкому загалу, так і менш відомих, проте не менш значимих. Імпонує те, що поряд із польськими, білоруськими, литовськими та західно-європейськими просвітителами дослідниками представлено портрети діячів – вихідців з України – зокрема, Андрія Вишоватого, Гаврила Гойського, Дем'яна Гулевича, Стефана Зизанія, Станіслава Кандиби, Авраама, Петра та Федора Сенюти та ін.

Окрім того, формат словника дозволяє використовувати його не лише в наукових цілях, а, перш за все, в навчальних – в освітньому процесі. Актуалізована інформація про протестантських діячів XVI – XVII ст. дасть можливість у подальшому вивчати їхні тексти, наративи, їхні життєві та творчі здобутки. Я, як читач, як рецензент, вважаю, що дана

книга є надзвичайно інформативною і може, навіть, повинна зацікавити широке коло читачів як різного віку, так і різного роду занять.

Новизну книги-словника засвідчує – на емпіричному рівні – скрупульозне виявлення й систематизація авторами значного масиву історичних фактів; на теоретичному – авторський погляд на методологічні засади побудови біографічних портретів.

На мою думку, ще одним важливим аспектом, зреалізованим авторами книги, є питання самовизначення українців. Дана книга допомагає наблизитися до розв'язання проблеми ідентичності – релігійної, духовної, світоглядної, можливо, навіть, цивілізаційної, адже «вписує» український простір до європейського простору XVI – XVII ст. А сьогодні, коли Україна обрала для себе європейський орієнтир як напрям руху й активно реалізовує євроінтеграційні процеси, це є надзвичайно важливим.

Книгу Василя Олексійовича та Олексія Васильовича Балухів, Віктора Петровича Коцура можна віднести до жанру інтелектуальної історії; в ній чітко простежується тенденція до антропологізації, людиноцентризму та звернення до соціокультурної складової історії, зокрема, подій Реформації. На мою думку, книга допоможе глибше зрозуміти суть протестантизму, його витоки, причини поширення реформаційних ідей на українських землях у XVI – XVII ст., релігійно-духовні пріоритети тогочасної національної еліти, а також сьогоденній європейській вибір України.

***Довжук І. В., доктор історичних наук,
професор, професор кафедри документознавства
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»***

Побачила світ оригінальна праця у вигляді словника «Реформаційні ідеї на українських землях XVI-XVII ст. (100 протестантських діячів)» (Чернівці, 2017), авторами якого є доктор історичних наук, професор, академік НАПН України Віктор Петрович Коцур, доктор історичних

наук, професор, член-кореспондент НАПН України Василь Олексійович Балух і кандидат історичних наук Олексій Васильович Балух.

У словнику представлено життєпис 100 протестантських діячів, які так чи інакше були причетними до історичного поступу українських земель у ранньомодерну епоху.

500 років, що минули від початку Реформації в Європі, так і не привели до однастайності в оцінках ролі, значення і впливу її ідей на церковно-реформаційне, суспільно-політичне і духовно-культурне життя європейських країн, у тому числі й України. Однак Реформація стала могутнім суспільно-політичним рухом, який не лише привів до виникнення окремої гілки християнства – протестантизму, але й сприяв становленню нових буржуазних відносин, зміні традиційних суспільних цінностей на нові (ініціативність, енергійність, підприємництво, неординарність, партнерство тощо).

Реформація сприяла утворенню в Європі національних держав, які звільнилися з-під влади середньовічної Римської імперії, і дала могутній поштовх цивілізаційному розвитку ряду європейських країн. Класичним зразком таких радикальних змін стала Німеччина, а згодом вони поширилися Західною і Центральною Європою, набуваючи в деяких країнах своєрідних національних форм.

Історична подія масштабу Реформації – це своєрідне злиття передумов та харизми лідерів. Мартін Лютер (1483–1546) по праву займає перше місце серед видатних діячів Реформації. Це монах августинського монастиря, професор Віттенберзького університету, доктор богослов'я та популярний проповідник у Саксонії, який розчарувався в католицизмі. На тлі візиту до Риму, де Лютер на власні очі побачив ганебний стан папства, у ньому формується бажання перегляду католицького вчення про спасіння.

У процесі роботи над лекційними курсами по вивченню Біблії, М. Лютер по-новому підійшов до коментування Послання до римлян. У тексті 1:17 «а праведний житиме вірою» він приходить до висновку, що Бог не вимагає від християнина праведності, але дарує її по своїй милості. Звідси виходило, що для спасіння християнин не потребує

посередництва Католицької церкви, а чимало її установ та обрядів є перешкодами на шляху набуття індивідуальної віри.

Поштовхом до активніших дій стала проповідь продавця індульгенцій саксонського ченця Йоганна Тецеля (1460-1519) поблизу Віттенберга. Фактично ці відпускні грамоти, що використовувалися як засіб перекачки грошей до Риму, стали приводом до Реформації. 31 жовтня 1517 року Лютер публічно оголосив про диспут з приводу індульгенцій, прибивши 95 тез до воріт церкви у Віттенберзі. Вплив тез, які невдовзі були поширені не лише на латині, а й на німецькій мові, був настільки потужним, що день 31 жовтня відзначається в багатьох країнах як День Реформації. Диспут між чернечими орденами, маючи глибоке суспільне підґрунтя, невдовзі переріс у масштабний рух, який продовжував змінювати і самого Лютера.

У 1521 р. на Вормському соборі, будучи глибоко переконаним у власній правоті, відчуваючи підтримку народу, Лютер проголошує знамениті «На цьому стою й не можу інакше», відмовляючись відкритися від власних поглядів.

З другої половини XVI ст. ідейні хвилі Реформації докотилися до України, а протестантизм став невід'ємним фактором її релігійної історії.

Класична Реформація, зазнавши регіональних трансформацій, поширилася у Польському королівстві та Великому князівстві Литовському, до складу яких входила більшість етнічно українських тогочасних земель. Вона поширилась і територією Трансільванії, до якої входило українське Закарпаття, і зачепила Молдавське князівство, де проживали чимало українців.

Першою організаційно оформленою протестантською течією в Україні стало лютеранство, що з'являється у 30-40-х роках XVI ст. Центрами його поширення стали Волинь, Холмщина, Підляшшя та Галичина, дещо згодом й Закарпаття. Однак громади лютеран були малочисельні, а вплив на православ'я незначний.

Провідною ранньопротестантською течією на західноукраїнських землях стає у другій половині XVI ст. кальвінізм.

На тлі реформаційних подій поширюється на вітчизняних теренах і релігійне вільнодумство, представлене перш за все антитринітаріями. Перший етап розвитку раціональних протестантських ідей припадає на 60-70-ті рр. XVI ст. і вирізняється радикально-критичною спрямованістю проповіді, яка приваблює не лише середні верстви, а й соціальні низи. На другому етапі розвитку протестантського вільнодумства, у 80-ті роки, воно переростає у социніанство (від імені Фауста Социна (Фаусто Социні; 1539-1604) – одного з найвідоміших ідеологів руху, що проживав у Кракові).

Социніанство мало міцні позиції не лише в Західній Україні, а й на Київщині та Житомирщині. Його популярності сприяла соціальна спрямованість, високий рівень моральності й інтелігентності проповідників, стрункий корпус віровчення, широка науково-освітня та літературна діяльність.

Ідеологи социніанства були послідовнішими, ніж представники раннього унітаризму в раціоналістичній інтерпретації біблійних текстів, вважаючи, що Біблія, створена Богом для людей, повинна бути зрозумілою людям. Усе, що суперечить людському розуму, не може вважатися Божим одкровенням. Социніани вважали також, що справи релігії і Церкви не повинні належати до компетенцій світської влади. Адже релігія і Церква спрямовують думки, совість і серце людини до благородних вчинків, до внутрішнього добра, що не можна отримати, використовуючи владу насильства. Але віруючий має право захищати себе, навіть користуватися зброєю для відпору нападника.

Таке вчення, особливо моменти, пов'язані з війною, загалом влаштовувало шляхтичів-унітаріїв в Україні, котрим доводилося часто воювати проти турків і татар. Тож ідеологія антитринітаризму швидко поширилась українськими землями з початком XVII ст.

В українських громадах унітаріїв діяли деякі відомі ідеологи унітаризму. Серед них передусім слід назвати Симона Будного (1530–1595), Андрія Любенецького-старшого (1550–1623), Самійла Пшиповського (1592–1670), Андрія Вишоватого (1608–1678), Збігнева Морштина (1628–1689), Станіслава Любенецького-молодшого (1623–1675) та ін.

Національно-визвольна війна під проводом Богдана Хмельницького змусила сочиніан згорнути свою діяльність на українських землях, бо козаки вороже ставилися до неправославних, хоча деякі з них переходили на бік повсталих (Юрій Немирич; 1612-1659). А деякі сочиніанські громади продовжували діяти і після 1648 р. Смертельного ж удару їм завдала не Хмельниччина, а католицька Контрреформація. Вінцем наступу на конфесію стала сеймова постанова 1648 р., що забороняла поширювати дії Варшавської конфедерації (Варшавська конференція, 28 січня 1573 р.), яка гарантувала дисидентам (некатоликам) певну свободу віросповідань. У 1657 р. Ян II Казимир (1609-1672, король у 1648-1668 рр.) заборонив сочиніанські з'їзди, а 10 червня 1658 р. сейм постановив вигнати усіх сочиніан з Речі Посполитої.

Отже, діяльність течії унітаріїв на українських землях була розрахована переважно на освічених шляхтичів і міщан, що не дозволило їй охопити широкі маси. Проте саме в антитринітаризмі були помічені спроби синтезувати традиції східного і західного християнства. Не випадково сочиніанство знайшло найбільшого поширення в Речі Посполитій саме на українських землях, бо його дух виявився прийнятним для української православної шляхти. Суттєвим був вклад протестантів у культурно-освітню сферу на українських землях, що проявився, у першу чергу, у шкільництві, видавничій і перекладацькій справі, а також літературній і науковій діяльності.

Хоча Реформація на українських землях була маргінальним явищем, її ідеї мали непересічне значення для культурного поступу українського соціуму.

Сподіваємося, що завдяки ознайомленню з діяльністю 100 найбільш відомих протестантських інтелектуалів, біографічні нариси яких містить словник, можна буде глибше осягнути усю складність доби Реформації, через призму якої ми сьогодні намагаємось ретельніше проаналізувати суспільно-політичні та церковно-релігійні трансформації в Україні.

***Молоткіна В. К., доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії та культури України
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія Сковороди»***

Реформація і контрреформація суттєво вплинули на всю систему культурного життя Західної Європи. З'явилися нові тенденції суспільного розвитку, котрі започаткували формування нових політичних структур, нове розуміння світу і людини, нову систему культурних цінностей. Формування нових світоглядних орієнтирів було пов'язане не лише з загальною атмосферою, а й з бурхливим розвитком науки, зокрема філософії.

Україна ніколи не замикалась перед західними впливами. Всі політичні рухи, що відбувалися в Європі, потроху докочувалися через Чехію та Польщу й до українських земель. Коли реформаційні ідеї почалися в Польщі, вони дуже швидко поширилися й по українських землях.

Вплив західної культури на Україну, який частково почався ще в першій половині XVI ст., значно посилювався після Люблінської унії і тривав майже до кінця XVIII ст. На зламі двох століть – XVI і XVII – українське суспільство сприйняло польський варіант Контрреформації, а запровадження єзуїтами латинської мови та нових педагогічних методів не відкидалося й частиною православної аристократії. Уперше в історії українських земель верхи суспільства увійшли в безпосередній контакт із джерелами високої культури саме в XVII ст., бо в Київській Русі знайомство з еллінізмом було досить слабким. Важливо зазначити, що в Західній Європі перехід від церковної схоластики до раціоналізму нового часу відбувся раніше. Тому відродження там потягу до античності повернуло з минулого світові ідеали на основі культу розуму та справедливості.

Наявність в Україні кількох релігійних напрямів спричинила не тільки виснажливе протистояння. Із кінця XVI ст. протестанти надавали допомогу православним у друкуванні полемічної літератури, наближаючи писемну мову місцевих авторів до розмовної, формували ідею українського космополітичного месіанізму (вчення про особливу, виключну роль якогось народу в історії).

Не слід забувати, що в XV-XVI ст. завдяки еміграції до Польщі й Литви європейських гуманістів та близькості ренесансних центрів (Кракова, Варшави, Відня) в Україну проникають ідеї Відродження – у літературній, філософській, конфесійній формах. Проте економічний розвиток України не створив головну дійову особу Реформації – бюргера, оскільки залежність міщан, купців та ремісників від шляхетсько-магнатської верхівки заважала динамічним соціокультурним та структурним змінам. Тому західна модель Реформації не набула тут життєвості, не спричинила суспільно-революційних процесів нового часу. Через посилення позицій феодалізму Реформація в Україні залишилася виключно явищем культурного життя.

Якщо в період Реформації Західна Європа мала досить багато вільних міст, то в Україні до середини XVII ст. понад 80 % міст належали приватним особам, і головними осередками нових ідей були маєтки великих землевласників. Звідси й результат: новації протестантизму стали не підґрунтям міської демократичної культури, а елітарною релігією, а тому навіть єретичні рухи майже не сприймалися масами.

Під впливом західноєвропейських гуманістичних і реформаційних ідей відбуваються вагомі зміни в українській освіті. Створюються якісно нові навчальні заклади, які ґрунтуються на національних традиціях, поєднують вітчизняний та передовий європейський досвід. До них належать Острозький культурно-освітній центр, Львівська і Київська братські школи, Київська колегія, Києво-Могилянська академія.

Ідеї реформації та гуманізму, що розвивалися на українському ґрунті, відіграли певну роль у боротьбі прогресивної суспільної думки України із залишками середньовічної схоластики та ортодоксальної церковної догматики.

В українській культурі та літературі протягом XVII ст. розвивалися процеси перехідного характеру, створювалися передумови для становлення й розвитку спільного для всіх європейських культур напрямку – бароко. Пізніше «бароковий комплекс» засвоїли Росія, південнослов'янські країни,

румунські князівства Молдови та Волощини саме через посередництво Білорусі й України, в «адаптованому» вигляді.

Процес полонізації торкнувся верхівки українського суспільства, яка найчастіше свідомо відмовлялася від національної та релігійної ідентифікації, поповнюючи таким чином ряди земельних магнатів Польщі. Добре відома роль у польській історії таких етнічних українців, як Збараські, Чарторийські, Заславські, Потоцькі, Сангушки, Сапегі, Ходкевичі та ін.

Період Реформації та Контрреформації характерний сотнями, а то й тисячами імен православних і католицьких громадсько-культурних, політичних і церковних діячів, які залишили свій глибокий слід в історії, а відтак заслуговують на культивування їхніх настанов, ідей та наслідування.

Вивчення історії культури як суспільного явища в цілому й ідей та поглядів протестантських діячів зокрема допоможе пояснити процеси духовного й соціального життя. Виявивши комплекс взаємопов'язаних соціокультурних явищ у суспільстві, можна систематизувати, класифікувати й упорядкувати багатоманіття форм людської діяльності.

Певним внеском у реалізацію такого завдання є запропонований словник, у якому представлено життєпис і діяльність 100 найвизначніших діячів протестантського руху. Авторські статті не лише характеризують їхні ідеї та погляди, а й дозволять глибше усвідомити, що Реформація мала важливе значення для культурно-цивілізаційного поступу українського соціуму. Протестантські інтелектуали зробили суттєвий внесок у розвиток шкільництва, освіти і науки, книгодрукування, видавничої та перекладацької справи, формування національної літературної та мистецької творчості; вплинули на менталітет українського народу, поглибивши його соціальний та релігійно-світоглядний плюралізм.

Для більш глибокого засвоєння матеріалу авторами запропоновано велику кількість ілюстрацій, представлена основна література про протестантських діячів. Належний науковий рівень викладу теоретичного матеріалу вдало поєднується з його доступністю. Слід відзначити, що дібраний

авторським колективом текстовий матеріал є різноаспектним за змістом, розвивальним і цікавим для читачів.

Рецензований Словник, безумовно, сприятиме ґрунтовному опануванню студентами та учнями провідних тенденцій історико-культурного розвитку західної Європи та України епохи раннього модерну.